

Jurij I. Lewin

O semantyce współrzędnych grup wyrazowych w tekstach poetyckich

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej 60/1, 303-308

1969

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JURIJ I. LEWIN

O SEMANTYCE WSPÓLRZĘDNYCH GRUP WYRAZOWYCH W TEKSTACH POETYCKICH

1

Znaczenie wyrazu będziemy ujmowali jako całość złożoną z sem, czyli elementarnych jednostek sensu. Będziemy utrzymywać, że każdej semie, istniejącej w obrębie każdego danego znaczenia, zostaje nadany określony stopień ważności. Jedną lub kilka sem o maksymalnej ważności (ważności przekraczającej pewien próg) nazwiemy jądrem znaczenia (por. „podstawowa cecha znaczenia” w: J. Tynianow, *Проблема стихотворного языка* [1924]); semy o małej ważności (według Tynianowa — „drugorzędne cechy znaczenia”) otaczają niejako owo jądro.

W tekście prozaicznym znaczenie jest niepodzielne i nie poddaje się transformacji; wpływ kontekstu jest tutaj czysto mechaniczny — odpadają niepotrzebne znaczenia słowa i pozostaje to, które jest w tym kontekście odpowiednie.

W tekście poetyckim zachodzi rozpad znaczenia na semy oraz jego transformacja pod wpływem kontekstu. Transformacje takie są powodowane przez wzajemne oddziaływania wyrazów — zarówno w planie treści, jak i w planie wyrażenia. W ten sposób semantyce tekstu prozaicznego odpowiada, by tak rzec, poziom atomowy (znaczenie jest tu „niepodzielnym atomem”), zaś semantyce tekstu poetyckiego — poziom subatomowy (znaczenie rozpada się na „cząsteczki elementarne” — semy, które następnie ulegają przegrupowaniu itd.). To właśnie uważamy za zasadniczą różnicę między tekstem poetyckim a prozaicznym, różnicę, którą można by uznać za podstawę definicji tekstu poetyckiego.

[Przekład według wyd.: Ю. И. Левин, *О некоторых чертах плана содержания в поэтических текстах*. W zbiorze: *Структурная типология языков*. Академия Наук СССР, Институт славяноведения. Москва 1966, s. 199—215. Zamieszczamy tu tekst dodatku do artykułu zatytułowany: *О семантике сочинительных словосочетаний в поэтических текстах*, s. 213—215.]

2

A zatem w tekście poetyckim dokonuje się przebudowa znaczenia — powstają: nowe jądro oraz nowe cechy drugorzędne¹. Nowe jądro tworzy się z sem, które: a) wcześniej także wchodziły w skład jądra, b) wcześniej były semami drugorzędnymi. Te ostatnie będziemy określać jako zaakcentowane. O akcentuacji będziemy mówić również wtedy, gdy gwałtownie zwiększy się ważność jakiejś semy, wchodzącej także wcześniej w skład jądra. Do nowego otocza jądra mogą wchodzić: a) były semy jądrowe, b) były semy otocza, c) nowe semy. Te ostatnie będziemy określali jako wyindukowane² przez kontekst³.

Semy, które najpierw wchodziły w skład jądra i następnie przeszły do otocza, będziemy nazywali zatartymi. Semy należące poprzednio do znaczenia, a potem usunięte — nazwiemy zneutralizowanymi.

Uciekając się do mechanicznych analogii, możemy powiedzieć, że pojemność jądra i otocza jest ograniczona. Nowe semy, które weszły w skład jądra, wypierają szereg dawnych sem na tereny otocza — te ostatnie zostają zatarte; nowe semy, które dostały się do otocza jądra, wypierają szereg dawnych i te neutralizują się.

3

Zasadnicze reguły transformacji znaczeń w szeregach wyrazowych⁴ sprowadzają się do spraw następujących:

1) jądro znaczeniowe każdego z członów szeregu jest indukowane w członach pozostałych;

a) indukcja ta ze szczególną intensywnością przebiega w obrębie wersu (według J. Tynianowa — „jednolitość i zwartość szeregu wersowego”);

b) im intensywniejsze jest leksykalne i (lub) emocjonalne zabarwienie słowa, tym intensywniej jądro jego znaczenia indukuje się w innych członach szeregu i tym silniej samo znaczenie przeciwstawia się indukcji sem „obcych”;

¹ Interesują nas tutaj tylko te transformacje, które zachodzą w rezultacie wzajemnego wpływu członów współrzędnych grup wyrazowych (szeregów słownych). Dlatego też nie poruszamy sprawy transformacji znaczeniowych bardziej złożonych, występujących np. w metaforach, gdzie — warto zaznaczyć — mogą kształtować się znaczenia o dwóch jądrach itp. Wszystko przedstawione poniżej stanowi proponowany przez autora model szeregów słownych — model, ma się rozumieć, bardzo przybliżony.

² [Termin „indukcja”, „zindukowany”, „indukować się” itd. używany jest tu w specyficznym znaczeniu, lingwistycznym i oznacza zmiany językowe (typu analogii lub asymilacji) spowodowane (wyindukowane) przez formy wzorcowe lub specyfikę semantyczną (lecz także i niesemantyczną) kontekstu. Por. np. O. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*. Москва 1966, s. 177 (przypr. tłum.).]

³ Por. „oscylujące cechy znaczenia” u Tynianowa.

⁴ Mowa tu o „poetyckich”, we właściwym sensie tego słowa, szeregach wyrazowych, tj. o szeregach, których czysto komunikatywna i sygnifikatywna funkcja wyrazu jest zredukowana do minimum.

2) jeżeli w danym znaczeniu ulega indukcji sema do niego należąca, to sema ta zostaje zaakcentowana⁵;

3) wspólnota brzmienia zwiększa intensywność indukcji i akcentuacji semy wspólnej;

4) indukcja jednych sem prowadzi do neutralizacji i zatarcia innych — tych mianowicie, które wyraźnie odróżniają znaczenie dane od znaczeń innych członów szeregu.

Konsekwencją tych reguł jest fakt, iż znaczenia wszystkich członów szeregu zbliżają się do siebie nawzajem. W punkcie krytycznym (lecz tylko w punkcie krytycznym) szeregu $a_1 - a_2 - \dots - a_n$ występuje: $S(a_1) = S(a_2) = \dots = S(a_n)$, gdzie $S(x)$ oznacza znaczenie słowa x .

4

Przykłady (ze zbioru wierszy Borysa Pasternaka *Сестра моя — жизнь* [*Życie — moja siostra*]. Moskwa 1922).

a) С стеклом и солнцем пополам [Ze szkłem i słońcem pół na pół]; w znaczeniu szkło indukuje się jądro znaczenia słońce (ośniewające, gorące itd.) i odwrotnie: w znaczeniu słońce indukują się semy: kruchość, przeźroczystość. Akcentuacji ulega wspólna sema: blask.

b) Как в ад, в цейхауз и в арсенал [Jak do piekła, do zbrojowni i do arsenału]; piekło staje się tutaj cokolwiek „militarne”; zbrojownia i arsenał — cokolwiek „infernalne”; akcentuacji ulega zbiór sem: mroczne pomieszczenie; liczne semy zaciera się i neutralizują.

c) В осиротелой и бездонной / сырой всемирной широте ... [W osieroconej i bezdennej surowej wszechświata szerokości ...]; w połączeniu bezdennej i wszechświata ulega akcentuacji sema ogromny, która jest indukowana w pozostałych członach; te z kolei indukują semę nieprzytulny. W znacznej mierze mamy tu do czynienia z neutralizacją i zatarciem. W gruncie rzeczy wszystkie semy jądrowe przechodzą do otocza, a nowe jądro staje się wspólne dla wszystkich czterech znaczeń i zawiera semy: ogromny, nieprzytulny, nie przystosowany do człowieka itd.

d) ...Оголённых, исхлестанных, в шрамах [... Odartych, wychłostanych, w bliznach...]; akcentuacji ulega sema wspólna; znaczenia są mocno zniwelowane i odbierane niemal jako synonimy.

e) ... Но этот час объят апатией / морской, предгромовой, кромешной; [... Lecz czasem tym włada apatia — morska, przedburzowa, rozpaczliwa]; akcentuacji ulega wspólna sema żywiołowy; dominuje (zob. reguła 1b) słowo *розрачливы*.

f) Ни признака зги, кроме жеутких / глотков, и плескания в шлепанцах /

⁵ W ten sposób akcentuacja semy pojawia się jako rezultat swego rodzaju rezonansu jednakowych sem w obrębie dwóch różnych znaczeń.

и вздохов, и слез... [Choć oko wykol — tylko straszne gulgoty i chlupanie w pantoflach i westchnienia i łzy...]; w pierwszych dwóch członach akcentuacji ulega wspólna sema — dźwięk o określonym charakterze; akcentuacja ta jest bardzo intensywna dzięki wspólnocie brzmieniowej. Sema akcentowana indukuje się w pozostałych członach: westchnienia i łzy zaczynają przede wszystkim brzmieć, jądro znaczeniowe owych członów zaciera się indukując jednocześnie odpowiednie semy na terenie dwóch pierwszych znaczeń.

g) И в джунглях сырость панихиды / и фимиама [I w dżunglach wilgoć mszy żałobnej i kadzidła]; akcentuacji ulega sema: coś sakralnego; przytłaczająca większość sem jest zneutralizowana lub zatarta.

h) Туман снотворен, ковыль как мед... [Mgła sprowadzająca sen, trawa jak miód...]; miód staje się tutaj sprowadzającym sen itd.

i) Раздастся ль только хохот / перламутром, Иматрой бацилл / мокрым гулом, тьмой стафилококков... [Rozlegnie się jedynie śmiech masą perłową, Imatrą laseczników, mokrym zgiełkiem, gronkowców chmarą...]; wszystko tutaj staje się mokre, ciemne i lśniące, mieniające jak masa perłowa. Semy charakteryzujące naturalne właściwości masy perłowej, Imatry czy gronkowców ulegają zatarciu lub neutralizacji.

j) Но с оскоминой, с оцепенением, с комьями / в горле, но с тоской стольких слов / устаешь дружить [Ale z oskomą i osłupieniem, ze skurczem w gardle, ale ze smutkiem tylu słów — kończysz swą przyjaźń]; występuje tu akcentuacja, neutralizacja i zbliżenie znaczeń.

5

Wszystko, co powiedziano wyżej, dotyczy wszelkich szeregów słownych, przede wszystkim jednak szeregów „oznaczonych”, tj. takich, których człony są pod względem semantycznym wzajemnie łączliwe (mówiąc inaczej — takich, gdzie każdy człon szeregu wykazuje łączliwość z kontekstem, który tworzą inne człony). W szeregach słownych nie oznaczonych, tj. takich, których człony nie są semantycznie łączliwe (szeregi takie będziemy nazywali atopokonstrukcjami), stosunki semantyczne komplikują się.

Przedstawmy tymczasowy zarys klasyfikacji atopokonstrukcji.

1) Atopokonstrukcje mocne, tj. takie, których człony posiadają wspólne elementy znaczące, użyte w różnych znaczeniach. Schemat: $\alpha a - \alpha' b$, gdzie $\alpha = \alpha'$, lecz $S(\alpha) \neq S(\alpha')$. Element wspólny może mianowicie występować w jednym członie swobodnie, natomiast w drugim jako część słowa (всё жили в сушь и впроголодь [stałe cierpieli posuchę i głód]). Element wspólny może być również „wyłączony przed nawias”: $a(a - b)$ (терять язык, абонемент... [tracić język, abonament...]).

2) Atopokonstrukcje słabe, tj. takie, których człony nie posiadają elementów wspólnych, lub jeśli je posiadają, to są one użyte w jednakowych znaczeniach (белей

чем бред, чем абажур, чем белый бинт на лбу [bielszy niż majak, niżli abażur, niż biały bandaż na czole]). Schemat: $a - b$ lub $\alpha a - \alpha b$.

a) konstrukcje, których człony posiadają wspólną cechę semantyczną, czyli że w ich wypadku istnieje kategoria, do której odnoszą się obydwa człony (как в ад, в цейхауз и в арсенал [jak do piekła, do zbrojowni i do arsenału]); kategorią tą jest tutaj miejsce;

b) konstrukcje, których człony nie posiadają wspólnej cechy semantycznej, tzn. nie odnoszą się do żadnej wspólnej im kategorii (губ, волос и обуви, подолов и прозвищ [ust, włosów i obuwia, rąbków szat i przezwisk]);

c) konstrukcje (zawsze mocne), których człony nie są wzajemnie ustosunkowane — nawet pod względem gramatycznym (С качелей, с бухты-барахты..., / скорей со сна, чем с крыш..., не врозь, так в реку... [z huśtawki, lekkomyślnie..., prędzej ze snu niż z dachów..., nie oddzielnie, a więc w rzekę...]).

I jeszcze parę przykładów rozmaitych atopokonstrukcji ze zbioru *Życie — moja siostra*:

- [1] ... На лугах лица нет,
У прудов нет сердца, бога нет в бору.
[... Na łąkach twarzy nie ma,
Przy stawach nie ma serca, boga nie ma w lesie.]
- [2] Как с маршем, бресть с репьем на всем...
[Jak w marszu wlec się z rzepem na wszystkim...]
- [3] Что ломится в жизнь и ломается в призме...
[Co włamuje się w życie i załamuje w przyzmacie...]
- [4] Так пахла пыль. Так пах бурян...
Так пахли прописи дворян...
О равенстве и братстве
[Так pachniał kurz, tak burzan pachniał...
I tak pachniały deklaracje szlachty
O równości i braterstwie.]
- [5] В глаза, в виски, в жасмин!
[W oczy, w skronie, w jaśmin!]
- [6] По будням медник подле вас
Клепал, лудил, паял,
А впрочем — масло подливал
В огонь...
[Codziennie kotlarz koło was
Klepał, pobiełał, lutował,
А poza tym — oliwy dolewał
Do ognia...]
- [7] Как в неге прояснялась мысль!
Безукоризненно. Как стон.
Как пеной, в полночь, с трех сторон
Внезапно озаренный мыс.

[Jak upojenie rozjaśniło myśl!
Nieskazitelnie. Jak jęk.
Jak o północy pianą z trzech stron
Znienacka oświetlony cypel.]

[8] Пока в Дарял, как к другу, вхож,
Как в ад, в цейхгауз и в арсенал,
Я жизнь, как Лермонтова дрожь,
Как губы в вермут окунал.
[Na razie do Dariału wchodząc jak do przyjaciela,
Jak do piekła, do zbrojowni i do arsenału,
Życie, jak Lermontowa dreszcz,
Jak usta w wermut zanurzałem.]

W ostatnim przykładzie możemy obserwować całe nagromadzenie wsuniętych jedna w drugą atopokonstrukcji.

Aby opisać semantykę atopokonstrukcji, w skład sem danego znaczenia należy wprowadzić semy kategoriałne, które znaczenie to odnosiłyby do pewnej hierarchii gatunków, rodzajów i kategorii. Będziemy uważać, że semy kategoriałne (w każdym wypadku oznaczające przynależność do kategorii wystarczająco ogólnych — takich jak rzecz, stan duchowy itd.) na równi z innymi semami ulegają indukcji w szeregach wyrazowych. W konstrukcjach oznaczonych indukcja ta pozostaje niedostrzegalna — zbieżność semy indukowanej z „właściwą” semą kategoriałną nie pociąga za sobą akcentuacji. Jeżeli natomiast dostatecznie ogólna sema kategoriałna styka się z rozbieżną względem niej właściwą semą kategoriałną o tym samym stopniu ogólności, to wówczas następuje atopoefekt — szczególny efekt semantyczny, który trudno sprowadzić do bardziej elementarnych zjawisk semantycznych (nadmienimy tylko, że jest to szczególny przypadek „efektu zawiedzionego oczekiwania”). W atopokonstrukcjach mocnych zachodzi jeszcze i homoeffekt, tj. zjawisko semantyczne polegające na zbieżności sygnansów przy rozbieżności znaczeń — oczywiście, w atopokonstrukcjach mocnych dla sygnansów $\alpha = \alpha'$, zaś dla znaczeń — $S(\alpha) \neq S(\alpha')$.

6

Celem niniejszego dodatku jest wyznaczenie drogi wiodącej do rozwiązania jednego z zadań wyłaniających się w trakcie konstruowania semantyki poetyckiej na pewnym wąskim odcinku, a mianowicie w trakcie badań nad transformacjami znaczeń oraz innymi efektami semantycznymi, które powstają przy wzajemnym oddziaływaniu wyrazów lub grup wyrazowych, powiązanych takimi czy innymi stosunkami syntaktycznymi (a w każdym razie znajdujących się w wystarczająco bliskim sąsiedztwie). W sposób bardzo sumaryczny rozpatrzono tutaj efekty powstające w konstrukcjach współrzędnych — zarówno oznaczonych, jak nie oznaczonych. Sprawą najbardziej interesującą byłaby analiza semantyki konstrukcji podrzędnych, a przede wszystkim nie oznaczonych, tzn. metaforycznych.

Przełożył *Stanisław Balbus*